

במעבה ההר

כתב עת לארכיאולוגיה והיסטוריה של

אזור ההר

קובץ שישי

עורכים:

אהרן טבגר • זהר עמר

אריאל-נווה צוף

תשע"ז (2016)

ועדת המערכת:
פרופ' יואל אליצור, האוניברסיטה העברית; מכללת הרצוג; מכללת ירושלים
פרופ' אסתר אשל, אוניברסיטת בר אילן
ד"ר אייל ברוך, אוניברסיטת בר אילן
פרופ' עמוס פרומקין, המרכז לחקר מערות, האוניברסיטה העברית בירושלים
ד"ר יצחק שי, אוניברסיטת אריאל בשומרון

קובץ זה ראה אור בסיוע:
מועצה אזורית מטה-בנימין
מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיקרפיה, אוניברסיטת בר אילן

© כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת אריאל ולמדרשת הרי גופנא, תשע"ז (2016)
מס"ב 978-965-7632-13-0

שער קדמי: מתחם 'אל-עצירה' למרגלות הכפר בית-אילו (צילום: ח' ולדר)
שער אחורי: חוליית בור בחורבת זבדה (צילום: א' שניידר)

עריכה לשונית: גב' שושי הייזלר (עברית), גב' רחל קסל (אנגלית)
עיצוב גרפי: ניב עימוד ספרים, הרצליה
עיצוב עטיפה: מחלקת הגרפיקה, אוניברסיטת אריאל בשומרון

תוכן העניינים

7.....	בפתח הקובץ.....	אהרן טבגר וזהר עמר
--------	-----------------	-----------------------

10.....	לזכרו של אדם זרטל ז"ל, 1936-2015.....	עפר שיאון
---------	---------------------------------------	-----------

שער ראשון: מחקרים בהר אפרים ובסביבתו בתקופות שונות

15.....	סקר ארכאולוגי באתרי תקופת הברזל לאורך דרך ההר ממערב לשילה והערה בדבר זיהויו האפשרי של בית מיכה.....	אהרן טבגר, בנימין הר־אבן, יבגני אהרנוביץ' ודביר רביב
---------	---	---

39.....	בקעת הירדן בתקופת הברזל 2 - רועים ומצודות.....	דרור בן־יוסף
---------	--	--------------

67.....	סיפור קנאת פינחס ובכי עדתי במקדש בית אל.....	אמיתי ברוכי־אונא
---------	--	------------------

85.....	חורבת כפר מר - ישוב יהודי מימי הבית השני בהר בית אל וחומה מתקופת המרד הגדול.....	יבגני אהרנוביץ'
---------	---	-----------------

107.....	חורבת אליקט - כפר יהודי מבוצר משלהי ימי הבית השני ועד מרד ברכוכבא בדרום השומרון.....	דביר רביב, בנימין הר־אבן ואהרן טבגר
----------	---	---

129.....	יהודי ירושלים לאחר חורבן בית שני: קדושה ומעשה.....	זאב ספראי
----------	--	-----------

שער שני: מחקרים במעבה האדמה

- עמוס פרומקין ארכיטקטורה של מפעלי מים קדומים:
קמרוןות חביתיים במערכות תת־קרקעיות בישראל.....157
- ינון שבטיאל "מפני מדין עשו להם בני ישראל את המנהרות בהרים
ואת המערות" - מקורות היסטוריים לתופעת המסתור
בחללים תת־קרקעיים בעתות מצוקה.....175
- איתן קליין הערכה מחודשת של תבליט הרקולס
מחורבת אל-כרמיל שבדרום הר-חברון.....201

שער שלישי: אשנב להצעות זיהוי חדשות

- משה גרסיאל כתובת אשבעל בן בדע
שנחשפה במצודת המלך דוד שבעמק האלה:
פענוחה וחשיבותה להיסטוריה של התקופה.....219
- תקצירים בעברית.....237
- רשימת משתתפים.....239
- חלק לועזי
- בריאנט ג' ווד מיקומה של העי: החפירות בחורבת אל־מקטיר
בשנים 1995-2000 ו־2009-2014.....17*
- דביר רביב חורבת קלפה - יישוב יהודי משלהי ימי בית שני
ועד מרד ברכוכבא בצפון הר חברון.....51*
- תקצירים באנגלית.....67*

כתובת אשבעל בן בדע שנחשפה במצודת המלך דוד בעמק האלה: פענוחה וחשיבותה להיסטוריה של התקופה

משה גרסיאל

תקציר

בשנים האחרונות נחשפה מצודת המלך דוד בכיפה על הרכס החולש על גיא האלה מצפון. החפירות בוצעו בהנהלת יוסף גרפינקל ובהשתתפות עמיתיו מהמכון לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית בירושלים. בחפירות נחשפו ביצורי העיר ושני שעריה ומגוון גדול של כלי נשק מתכתיים, ופורסמו שתי כתובות שעוררו עניין רב. הכתובת השנייה על גבי קנקן הכילה תיבה שנויה במחלוקת, ושם אדם שקריאתו מוסכמת: אשבעל בן בדע. לתיבה הראשונה הציעו גרפינקל ועמיתיו שני שחזורים, במאמר זה אימצתי את הקריאה: "כברת", אבל הצעתי פירוש שונה: בעל הקנקן ששלחו לאשבעל מציין שהתבואה שבקנקן עברה ניפוי בכברה וראויה לטחינה. החופרים לא הציעו זיהוי לשם האיש הנזכר בקנקן ולשם אביו. במאמר הצעתי זיהוי לאיש שבכתובת עם מפקד מחלקת הגיבורים הראשונה של המלך דוד, המכונה בשמואל ב כג, ח: "ישב בשבת תחמנני" ובדברי הימים א יא, יא: "ישבעם בן חכמוני". עדי טקסט קדומים לשמואל ולדברי הימים מלמדים שהשם המקורי של המפקד היה "אשבעל", אבל בגלל היסודות התאופוריים האליליים "אל" ו"בעל", עבר השם תהליכי שינוי בטקסטים המקראיים. בשם האב "בדע" העיצור ב"ת איננו שורשי, והוא קיצור של "בן", ואילו השם "דע" הוא קיצור של השורש יד"ע. המעתיקים המקראיים שינו גם את שם האב מהשורש יד"ע לשורש נרדף הגזור מהשורש חכ"ם. זיהוי זה עוזר להבנת תולדות מפקד הגיבורים ותולדות התקופה. אשבעל הצטרף אל דוד כשהאחרון הסתתר מפני המלך שאול באזור עדולם. הוא עזר לדוד להקים את יחידת העילית הראשונה. הוא תמך בדוד כאשר הגדוד עבר למואב ופעל כצבא שכיר במצודה מואבית, והוא תמך בדוד בשהותו בארץ פלשת בחסות אכיש מלך גת הפלשתית. כאשר דוד מלך בחרון, הוא מינה את המפקד הגיבור רב הניסיון כמפקד אזור השפלה כדי שיגן על תושבי שפלת יהודה מפני הפלשתים ופושטים אחרים. מתיישבים חקלאים שלחו תוצרת חקלאית כאספקה לאשבעל ולוחמיו. הקנקן המשוחזר מקיפה הוא עדות לתמיכה של המתיישבים במגניהם בתקופה זו. החפירות והכתובות מקיפה וממקומות אחרים מסייעות לאשש את ההיסטוריה המקראית המתוארת בספר שמואל.

חורבת קיאפה, המזוהה לפי דעה מועדפת עם העיר המקראית שעריים (גרפינקל וגנור 2008), שוכנת על כיפה ברכס הגבעות הסוגר על גיא האלה מצפון, וסמוך לפתחו המערבי של הגיא. כיפה זו צופה וחולשת על קטעים מהדרך המובילה מגת ומעקרון, הערים הפלשתיות הקדמיות שבמזרח, אל גבעת שאול, מצודת ציון, בית לחם וחברון. היא גם שולטת על קטע מהדרך היורדת מבית שמש דרומה לכיוון מרשה. לפי ניתוח הסיפור המקראי, על רכס גבעות צפוני זה התמקמו שאול וצבאו כדי לעצור פלישה פלשתית שבמהלכה התנהל הדו־קרב בין דוד לגלית, כשהישראלים צופים עליו מצפון, מרכס קיאפה ומורדותיו, והפלשתים מהעבר הדרומי, מרכס שכה ומורדותיו (שמואל א יז; קלאי 1964; גרסיאל 2009).

החפירות הארכאולוגיות באתר חשפו עיר מוקפת בחומת סוגרים בעלת שני שערים בני ארבעה תאים: אחד בדרום והשני במערב. החופרים תיארו את קיומה של המצודה לשנים 980-1020 לפסה"נ, היינו תקופת שלטונם של שאול ודוד (גרפינקל וגנור 2008; 2009; 2010; גרפינקל ואחרים 2012; 2016). החפירות וממצאיהן תומכים באמינות התמונה ההיסטורית העולה מספר שמואל ומעצרים את השקפת החוקרים ה'רביזיוניסטים' המתייחסים לתיאור המקראי של הממלכה המאוחדת במאה העשירית לפסה"נ כאל מסורות עם מאוחרות הנעדרות אמינות היסטורית (נגד תפיסה זו השוו גרפינקל 2011א; 2011ב). תחילה מצאו החופרים אוסטרקון בן חמש שורות כתובות בדיו שדהה בחלקו, כנראה תרגיל סופרים שעורר ויכוחים מגוונים באשר לאופיו, לקריאתו ולפרשנותו (אחיטוב 2009; ירדני 2009; משגב ואחרים 2009; גליל 2010; מילארד 2011; דמסקי 2012; ורבים נוספים).

מאוחר יותר פורסמה כתובת שנייה החרוטה על כתף קנקן אגירה עוד בטרם הוכנס הקנקן לכבשן היוצר. החריטה בטרם ייצור הקנקן מלמדת על חשיבות הנמען שלכבודו נועד המשלוח. ארבעה חוקרים קראו וחקרו כתובת זו: יוסף גרפינקל, מיתקה גולוב, חגי משגב וסער גנור (גרפינקל ואחרים 2015). החרוט מתחילה ברווח לכתובת תיבה אחת שרק שרידים או קטעים מאותיותיה נותרו. עדה ירדני שרטה במחקרם של הארבעה הנ"ל (שם, 226-227) את שחזור התיבה וקראה: "כפרת". גרשון גליל אימץ קריאה זו (מזור 2015). החוקרים שפרסמו את הכתובת לא התקשו לקרוא את שאר תיבות החרוטת: "אשבעל בן בדע". מאוחר יותר במחקר אחר חזרו גרפינקל ואחרים (2016, 170-172) לתיבה ראשונה זו והציעו בזהירות שתי קריאות: "חלקת" או "כברת". דהיינו הקנקן נשלח מ"חלקת" השדה של האדם ששמו נחרט, לפי

קריאה מועדפת; או מ"כברת" השדה שלו לפי קריאה שנייה, הבעייתית במשמעותה. כנגדם, הצעתי אמנם לקבל את הקריאה השנייה "כברת", אולם במשמעות שונה לגמרי. לפי הצעתי, השולח, בעל אחוזה כפרית בסביבה, הוא זה שטרח ליצור את הקנקן ולחרוט את שם הנמען בבהירות בטרם צריפה ולציין שהתבואה כבר נופתה ב"כברה", היינו מסננת גדולה המסייעת לסלק מגרגרי התבואה אבנים ומוץ. שם העצם "כברה" נזכר בעמוס (ט, ט), ובמשנה ובתלמוד השורש נזכר פעמים אחדות כשם עצם וגם כפועל (ראו דיון ומקורות אצל אבן-שושן 1969, ערכים: "כבר 1"; "כברה"). השולח ציין אפוא שהתבואה שבתכולת הקנקן עברה בכברה,¹ והיא נקייה וראויה מידית לטחינת הקמח ולאפייה. כפי שיתברר להלן, נשלח הקנקן לאשבעל בן בדע מפקד מצודת שעריים והאזור כולו כחלק מאספקת המזון של הנכבדים של כפרי הסביבה למפקד ולחייליו. לפיכך טרח השולח ליצור קנקן ולציין עליו את טיב התכולה ואת שם המפקד במפורט ובמכובד כנמען.

אתרכז עתה בשם שמוזכר בחרוטת כפי שפורסם ונדון במחקרם של ארבעת החוקרים מפרסמי הכתובת. החוקרים דנו בכתב ובאופיו ובמיוחד באופי שני השמות הנזכרים. הם הצביעו על אישים שונים שבשמים מצוי הרכיב "בעל". אולם הם לא ניסו לזהות את האיש ששמו נחרט על כתף הקנקן, ואף לא מצאו שם דומה לשם האב "בדע" באונומסטיקון העברי והכנעני. למחקרם התווסף בלוג שהרחיב את התייחסות המקראות לאישים הנושאים את הרכיב התאופורי-אלילי "בעל" בשם (מריוטיני 2015).

מיד לאחר פרסום הכתובת, קריאתה וניתוחה הראשוני על ידי החוקרים הנ"ל, השלמתי בריאיון קצר בבלוג של לאה מזור (גרסיאל 2016) את שהחסירו קודמי - את זיהוי של האיש ששמו ושם אביו נחשפו. הצבעתי על אדם שבנוסח המסורה מכונה במקרא כ"ישב בשבת תחכמני" או "ישבעם בן חכמוני". אדם זה היה מפקד המחלקה הראשונה של יחידת העילית של המלך דוד שכונתה "הגבורים אשר לדוד" (שמואל ב כג, ח; דברי הימים א יא, י-יא). במאמר זה אני מבקש להוכיח ביתר תוקף את הזהות בין מפקד מחלקת הגיבורים המקראי ובין האיש ששמו נמצא חרוט על הקנקן מקיאפה ולדון בהשלכות ההיסטוריות החשובות העולות מכך.

¹ הצורה 'כברת' איננה סמיכות אלא שם עצם נפרד בעברית הקמאית.

בעיית זיהויו של האיש ששמו נמצא חרוט על הקנקן מקיאפה

בפתח דבריי אציין, שאני מקבל את הצעתם של ארבעת החוקרים לקרוא את השם שעל הקנקן: "אשבעל בן בדע"; אולם אינני מקבל את פרשנותם, שאביו של אשבעל או אבי הענף המשפחתי שלו נקרא: 'בדע', שכן כפי שציינו החוקרים אין שם כזה באונומסטיקון הידוע מעמי הסביבה, אין אפילו שורש כזה בעברית, וגם הניסיונות למצוא שורש זהה בשפות שמיות אחרות אינם משכנעים במיוחד. כנגד אלה, כבר בבלוג של מזור (גרסיאל 2016) הצעתי שהעיצור ב"ת בתחילת שם האב איננו שורשי, אלא הוא חלק נספח לשמו ונוסף לשם האב כקיצור של תיבת "בן". רק ברבות הימים, כשהבן גדל, וכאשר ציינו את שם אביו לצד שמו, הוסיפו לשם האב את העיצור ב"ת כמציין קיצור של "בן של". במשך הזמן נדבק העיצור הנוסף לשם האב המבוגר והיווה חלק ממנו, כאשר התייחסו לשם בנו לאחר שהגיע לפרקו וקיבל מעמד חברתי, וציינו את שם אביו לצד שמו. להלן כמה דוגמאות מן המקרא לתופעת קיצור זו. בן דקר (מלכים א' ד, ו) נקרא בקיצור גם בדקר (מלכים ב' ט, כה); בן ענה (אחיטוב 1971) נקרא בקיצור גם בענה (שמואל ב' ד, ד-ט); [שמשון] בן דן נקרא בקיצור בן (שמואל א' יב, יא); ישנם גם שמות נוספים המצביעים על תופעת קיצור זו המוכרת בחקר השמות המקראיים (השוו, למשל, קאסוטו ואחרים 1954; בראון ואחרים 1968, 122; צדוק 1982, 57; קוילר ובאומגרטנר 1995, I, 102). לפיכך כדי לצאת מהמצוקה של השם הקשה והיחידאי "בדע", ראוי לפרש שגם בכתובת מקיאפה שם האב "בדע" פותח באות הקיצור ב"ת כתחליף לתיבת "בן".

ובאשר לרכיב העיקרי "דע" שאחרי אות הקיצור ב"ת, רכיב זה הוא קיצור משורש יד"ע, כמו בשם דעואל. לשמות רבים משורש זה נוסף רכיב תאופורי שיחדיו מציינים את ידיעת האל, כגון: ידיעאל, ידעיה, יהוידע, דעאל, אלידע, בעלדע. בשם האב מקיאפה קוצר או שמלכתחילה לא הורכב הרכיב התאופורי (השוו למשל השם "ידע" בדברי הימים א' ב, כז, לב), וכך נשאר בשם "דע" רק שורש יד"ע בצורה מקוצרת (היפוקריסטית). התוספת המאוחרת של האות ב"ת כקיצור ל"בן" עיבתה מעט את השם ל"בדע". ייתכן ששולח הקנקן הוסיף ליתר ביטחון את תיבת "בן" לפני שם האב אף על פי שהיא כלולה כבר באות הקיצור ב"ת; וכל זאת כדי שהמשלוח יגיע בוודאות לנמען. עם זאת, יש לזכור כי ייתור, גיבוב, כפילויות, תקבולות וחזרות היו אופייניים לסופרים ולמשוררים בכל המרחב השמי מערבי באלף השני והראשון לפסה"נ, וכתבי אוגרית מכאן וספר תהלים משם יכולים לשמש דוגמה לתופעות אלה.

אחזור עתה לשמו של אשבעל עצמו המורכב משני יסודות: "אש" ו"בעל". היסוד הראשון יכול להיקרא אש אולי כצירוף פעלי (מקקרט 1984, 86). אולם נראה לי יותר שהוא כלשון בערה, שביחד עם היסוד השני, התאופורי, יוצרים את תמונת בעל המלווה בעצמת אש. אפשרות שנייה היא לקרוא את השם במשמעות של ה"איש" של בעל, היינו נושא שם זה הוא נאמן לבעל (ליונשטאם 1950). להלן אצביע על התופעה שאכן סופרי המקרא דרשו את היסוד הראשון שבשם זה והדומים לו בשתי צורותיו, כלשון "אש" (בוערת) וכלשון "איש". במחקר הועלתה הצעה ש"אש" היא צורה אחרת של "יש" (שם). גם במקרא ובתרגומיו היסוד הראשון נשמע בחלופות השונות של יסודות השם כפי שהוצעו במחקר. אולם כפי שאראה להלן, חלופות אחרות מעין אלה נובעות בעיקר מפעילות מאוחרת ולעתים דרשנית של מעתיקים קנאים, ואינן מעוגנות בהכרח באטימולוגיה של השמות המקוריים.

מהו יחס סופרי המקרא, עורכיו, מעתיקיו ומתרגמיו כלפי השמות הללו שיש בהם יסוד תאופורי אלילי, ובמיוחד כלפי השם "בעל" ובמידה פחותה כלפי השם "אל", שנחשבו כאלים נישאים בראש הפנתאון של עמי הסביבה? אין כאן המקום להיכנס לשאלה סבוכה זו, המחייבת מחקר רחב מאוד כשלעצמו. אסתפק רק בהערה כוללת, שאין אחדות בהתייחסות לשמות אלה, אבל ניכרים סימני התמודדות עם התופעה בעיקר בספרים ההיסטוריים. עוד בתקופת המקרא היו חוגים שיצרו פשרה בין התרבות הכנענית ובין האמונה הישראלית. סינקרטיזם זה מתועד כמעט בכל ספרי המקרא ובולט במיוחד במלחמתו של אליהו נגד בית עמרי ואחאב (ראו גרסיאל 2014). חוגים פשרניים אלה אימצו לעצמם גם את הבעל וגם את אל כחלק מאמונתם, ולעתים הצמידו שמות אלה לה'. אבל בחוגים קנאים בתקופת המקרא ואחריו נלחמו נביאים, סופרים ומעתיקים בתופעה זו בדרכים שונות. אליהו עצמו הגדיר את אמונת העם הסינקרטיסטית כפסידה על שתי הסעיפים (מלכים א יח, כא). בנוסח המסורה של ספר שמואל ניכר הדבר שסופר מעתיק (או עורך) נטל חירות לעצמו, ובכמה שמות המורכבים מהיסוד התאופורי האיללי "בעל", הוא החליף יסוד זה בתיבה "בשת" במשמעות - בוש. בנוסח המסורה שלפנינו הוחלף, למשל, שמו של המלך "אשבעל" (בנו הרביעי של המלך שאול) אחת עשרה פעמים בשם "אישבשת" ופעם אחת בשם "ישוי" (שמואל א יד, מט). כנגד אלה, בספר דברי הימים א (ח, לג; ט, לט) שם המלך נשאר פעמיים "אשבעל", מבלי ניסיון להחליפו בגינוי או בשיבוש מסוג אחר. יתרה מזו, גם בנוסחי תרגום השבעים ובעדי טקסט קדומים אחרים לספר שמואל נשאר השם "אשבעל" לבנו של שאול (ראו

למשל ביבליה הבראיקה שטוטגרטנזיה לשמואל ב ב, ח, י; קאלה 1967). לכן רוב המתרגמים והפרשנים המאוחרים לספר שמואל החזירו לטקסט של ספר שמואל את השם המקורי של המלך בנו של שאול - "אישבעל" או "אשבעל" או וריאציות אחרות (השוו ליונשטאם 1950; מזר 1974, 218; מקקרט 1984, 86-87). תופעה זו של שמירת היסוד התאופורי "בעל" בספר דברי הימים ו/א בתרגומים עתיקים מצויה גם בשמות אחרים בעלי היסוד "בעל". מצד אחד, תופעה כוללת זו מלמדת על התלבטות ומגמה של התמודדות מעתיקי ספרי המקרא עם השמות האליליים, התמודדות שלבשה פנים שונות בטקסטים מקראיים שונים; ומצד שני, מתבררת גם עובדה הפוכה ששרדו כתבי יד ששמרו על השמות האליליים האותנטיים.

האם ניתן לזהות את המלך אישבעל עם האיש ששמו נמצא חרוט על הקנקן מקיאפה? התשובה היא שלילית לחלוטין. בקיאפה שם האב או אבי הענף המשפחתי הוא "(ב)דע", בעוד המלך הוא בנו של שאול, ואין כל ציון של תואר מלכותי על הקנקן. כמו כן אין כל סבירות שמתיישב ביהודה תחת שלטון דוד ישלח קנקן תבואה למלך הצפוני שישב במחניים ממזרח לירדן. לפיכך ראוי לבחון את הצעתי שראוי לזהות את שם הנמען על הקנקן בקיאפה עם המפקד של המחלקה הראשונה של "הגבורים אשר לדוד", ששמו המקורי יתברר להלן; אך בנוסח המסורה לספר שמואל תואר כ"ישב בשבת תחכמני" ובנוסח המסורה לספר דברי הימים נמסר שמו ושם אביו - "ישבעם בן חכמוני".

העדויות המקראיות על יחידת הגיבורים ועל מפקדה הראשון וקידומו

לפי התיאור המקראי, יחידת הגבורים אשר לדוד, המכונה בתחילתה גם ה"שלושים" (למשל שמואל ב כג, ח, יג, כג, כד; וראו מזר 1974, 183-207; גרסיאל 2011), נוסדה מוקדם מאוד, מיד אחרי שדוד ברח מחצר שאול ושהה בעדולם. שם נאספו אליו בני משפחה ואנשי מצוקה (שמואל א כב, א-ב). על קדמות ייסוד יחידת העילית מלמדות שתי אפיזודות המספרות על גיבוריה. באפיזודה מאוחרת מעט, אחרי בחירת דוד למלך על ישראל והיותו נצור במצודת ציון, שלח דוד שלושה מפקדים זוטרים של המחלקה הראשונה של הגיבורים לשאוב מים מבור בית לחם אשר בשער. המספר מעיר בהבזק לאחור, שהשלושה הללו הצטרפו אל דוד בעבר, עוד בהיותו בעדולם (שמואל ב כג, יג-יז; דברי הימים א יא, טו-יט; גרסיאל 2004). בדומה לכך הזכרתו של עשהאל, אחי יואב, כחבר במחלקה הראשונה (שמואל ב כג, כד; דברי הימים א יא, כז), כאשר ידוע שנהרג בעת הרדיפה אחרי אבנר בשנה השנייה למלכות דוד

בחברון, מחייבת לקבוע את ייסודה של המחלקה קודם למלכות דוד בחברון. אכן קיימת הערכה מוסכמת שהגרעין הראשוני של יחידת הגיבורים נוסד עוד בעת שהותו של דוד בעדולם (מזר 1974, 188-189; אקרויד 1977, 224; וילס 1982, 407; ורגון 2015, 148). אחרי תקופת התארגנות לא קצרה באזור עדולם ומעלותיו עבר דוד למואב והפקיד שם את הוריו בידי מלך מואב. בתמורה שירתו דוד, גדודו וחייליו כצבא שכיר במצודה מואבית עד שגד הנביא הורה להם לשוב לארץ יהודה. דוד וחילו שבו ליער חרת, אזור מיוער במדרגה המערבית התחתונה של שדרת ההר.² האזור קרוב לקעילה ואיננו מרוחק מחורבת קיאפה. תקופה זו אפשרה לדוד, לגיבוריו ולגדודו מגע והיכרות עם הסביבה בשפלה ובעמק האלה ועם תושבי האזור הכנענים ומשפחות שבט יהודה.

תיאורי הכתובים על נדודי דוד באזורי השפלה ועמק האלה כמו גם אנקדוטות הגבורה של מפקדי הגיבורים באזור וקרבות היחידים מול הענקים, בני הרפא, ילידי עיר הממלכה הפלשתית גת (גרסאל 2011) מספקים הסבר סביר למינוי של מפקד מחלקת הגיבורים הראשונית כמפקד האזור ולפעולתו ממצודת שעריים (קיאפה) המרוחקת כ-12 ק"מ מזרחה מגת. החפירות במצודה העלו מצבור מגוון וגדול של כלי נשק מתכתיים (גרפינקל ואחרים 2012, 111-119, 191). התמונה המצטיירת מהכתובים, מהנתונים הגאופוליטיים וממצאי החפירה היא שבימי מלכות דוד בחברון גבר המתח בין מלכות יהודה לארץ פלשת, ודוד נאלץ לתגבר היטב את אזור החיץ בין גת ובין גיא האלה והדרך העולה לבית לחם ולערי שדרת ההר. לשם כך הוא שלח את מפקד מחלקת הגיבורים עם גיבוריו וחיילים נוספים לפעול ממצודת שעריים כנגד פשיטות הפלשתים שיצאו מהערים הקדמיות, גת ועקרון. אופי הבנייה של העיר המבוצרת שבה הבתים שבתוך העיר נצמדים לחומת הסוגרים, שני השערים הממוקמים מול צירי הדרכים ומאפשרים פשיטה מהירה על אויבים הנעים בחלקי הדרכים הנצפות, וכן מצבורי כלי נשק מתכתיים מלמדים על אופיה הצבאי המיוחד של המצודה.

בחירתו של דוד באשבעל=ישבעם כמפקד האזור הפועל ממצודת שעריים היא בחירה מתבקשת והגיונית. מפקד זה שהה עם דוד באזור מתחילת נדודי דוד. הוא ירד עם דוד ושירת במצודה המואבית ולמד על תפעול הצבא והנהגתו בפעילות מתוך מצודה. הוא חזר ליער חרת ואחר כך הצטרף אל דוד בפעילותו בצקלג, שם

² העיירה הערבית חארס שומרת בשמה את צליל שם האזור (קונדר 1889, 243; נאור 1954, 194; מקקרטר 1980, 357).

למד להכיר את הפלשתים ואת דרכי לחימתם. ללא כל ספק דוד ראה במינוי זה את האדם הנכון במקום הנכון. אישבעל וגיבוריו אכן פעלו היטב באזור זה נגד כנופיות פלשתיות ובהצלחה גם נגד הענקים ילידי הרפא מגת. לימים פחתה חשיבות המצודה והפלשתים הפכו לוואסלים של דוד. יחידות הכרתי והפלתי הפלישתיות וגדוד הרגלים שגויס מגת בפיקודו של אתי הגיתי, עזרו לדוד במלחמות הפנים.

ייתכן מאוד שהמצודה הגיעה למצב של נטישה ובריחה בעקבות מרד אבשלום. גרפינקל, קרמרמן וזילברג מתארים בספרם את דעיכתה ועזיבתה של קיאפה (גרפינקל ואחרים 2016, 94-98). לפי הממצאים, המצודה לא נחרבה במלחמה סוערת. אין דיווח על ראשי חצים תקועים בחומות, בבתים או בשערים. אין סימנים להתלהטות לבני חמר בשרפה אדירה, אין שכבות פיח מרשימות וכיוצא באלו. עם זאת, רבים הסימנים לנטישה בהולה: חפצים הוטמנו במקומות סתר, חפצים רבים מאוד נעזבו שלמים, התושבים עזבו במנוסה.

השערתני היא שמרד אבשלום הוא העיתוי הסביר לסופה של המצודה. מרד אבשלום שמרכזו ביהודה ובחברון תפס את המערכת הממלכתית של דוד במבוכה ובתימהון (גרסיאל 2008, 160-176). לוחמי המצודה היו כנראה נאמנים לדוד, הם נטשו את העיר ומיהרו לצאת ליעד ההתארגנות של נאמני דוד - עבר הירדן המזרחי. בהעדר הלוחמים שיצאו בחופזה מהעיר לכיוון עבר הירדן ולזמן ממושך למדי, נשארה העיר חשופה לבוזזים שמיהרו אל העיר הפרוצה והבלתי מוגנת לשלול שלל ואולי לשבות שבויים ושבויות. קשה לשער מי היו הבוזזים: פלשתים בלתי סדירים, כנענים, שבטי נוודים מהדרום, תושבי חבל יהודה שציפו להצלחת אבשלום - האפשרויות הן מגוונות; אך המצודה הבלתי מוגנת נותרה כפרצה הקוראת לגנבים ולבוזזים מכל העמים והשכבות. בשוך מאבקי הפנים נפנה דוד לטפל במיוחד בעמי עבר הירדן המזרחי ובארמים. למצודת שעריים שוב לא היה מעמד אסטרטגי חשוב. דוד והפלשתים קשרו קשר עם תועי (תעיתה) מלך חמת, המוגדר כמלך פלשתין הצפונית, כדי לערער את הברית עם הארמים שהתרחבה גם לעמי עבר הירדן המזרחי (ראו גליל 2013). שעריים שבמערב השפלה הגבוהה לא נבנתה שוב מחדש כי מוקד החיכוך עבר הרחק לצפון צפון מזרח.

גלגולי שמו של מפקד הגיבורים במקראות ובתרגומים

בהשוואה לשם בחרוטת הקנקן

להלן אבחן את גלגולי שמו של מפקד המחלקה הראשונה של הגיבורים לפי כתובי המקרא ועדי הטקסט הקדומים ובמקביל לשם האיש ואביו החרוטים בקנקן מקיאפה. תמוה ביותר הוא נוסח המסורה לשמואל ב כג, ח, המתאר את המפקד: "ישב בשבת תחכמני". בהשוואה לשמות הרבים הבאים אחריו וערוכים ברובם הגדול לפי הסכמה: X בן Y, נוסח המסורה איננו נותן את שם הגיבור וייחוש, אלא מעין תיאור של חכם היושב בשער העיר בחברת חוג החכמים. ברור שלפנינו טקסט ההופך את הגיבור לחכם, לפי השקפות ימי בית שני, כפי שמשקף הדבר בפרשנות חז"ל, בתרגום הארמי המיוחס ליונתן, ובפרשנות המסורתית לכתוב הגידון. ברור אפוא שנוסח המסורה הנידון כאן עבר שלבי טרנספורמציה הדורשים שחזור התהליך. מעדי טקסט קדומים של ספר שמואל ברור שהשם המקורי של המפקד היה אישבעל (או אשבעל). בכל אופן קיימת הסכמה בין כמה עדי טקסט קדומים (כגון המהדורה הלוקיאנית של התרגום היווני; ראלפס 1962, 617) ובין הפרשנים המודרניים, ששם מפקד הגיבורים הכיל במקורו את הרכיב התאופורי "בעל" (קיטל 1905; קאלה 1967; מקקרטר 1984, 487, 489, 494; אנדרסון 1989, 271-273; פינקא 2001, 264; אולד 2011, 595, 598). אולם המעתיק הקנאי של ספר שמואל, שכבר החליף לאישבעל בן שאול ולאחרים את היסוד האלילי "בעל" ב"בשת", החליף יסוד זה גם בשמו של מפקד הגיבורים וקראו "ישבשת". כנגד זאת, מעתיק מאוחר יותר של ספר שמואל, מימי בית שני, שדעתו לא הייתה נוחה מה'בשת' שנצמדה ומהבושה שנגרמה למפקד הגיבורים שהיה סמוך לדוד, בשינוי קל של אותיות השם הפך את השם לתיאור חיובי ביותר של איש היושב במושב החכמים. פרשנות ימי הבית השני הפכה ודרשה את סיפור הגבורה הקדום לסיפור של חכמה ומושב הסנהדרין. בכל אופן השם הקדום של מפקד הגיבורים "אשבעל" מתאים לשם המפקד מהכתובת שנחשפה במצודת המלך דוד בשעריים שבעמק האלה.

בספר שמואל לפי נוסח המסורה נעדר סיפור הגבורה המיוחס למפקד המחלקה הראשונית. חסר זה בולט בהשוואה לשאר המפקדים הזוטרים שנצמדו להם אנקדוטות של מעשי גבורה מרשימים. ספר דברי הימים מנסה להשלים לישיבעם מפקד המחלקה סיפור גבורה (דברי הימים א יא, יא). במאמר קודם (גרסיאל 2015, 13-15*) טענתי שסיפור גבורתו של המפקד השתרבב ונסוג מעט אחורה - לסוף

השירה "דברי דוד האחרונים". בשני פסוקי השירה האחרונים בולטת טרמינולוגיה צבאית, ולכן אינם מתאימים לשירה על ברית דוד עם אלוהיו, אלא יש בהם התאמה לסיפורי לוחמים. מפאת קוצר היריעה, לא נוכל לחזור ולדון בטקסט מעניין זה (לעניין זה ראו גרסיאל 2015). בכל אופן נציין שבסוף הפסוקים המיוחסים בשגגה לסוף השירה (שמואל ב כג, ו-ז) מצויים מדרשי שמות האופייניים כל כך למקרא ככלל (גרסיאל 1991) ולספר שמואל בפרט (גרסיאל 2000) והבונים בקטע זה את שמו הקדום של המפקד על שתי הווריאציות שלו: "אשבעל" ו"אישבעל". תיבת "אש" (כלשון בערה) מופיעה בסוף פסוק ז, ותיבת "איש" מופיעה בתחילת פסוק זה; ואילו תיבת "ובליעל" בתחילת פסוק ו, המתפרשת כאנשים חסרי עול וערך (בראון ואחרים 1968, 116), כוללת בעיצוריה את המרכיב התאופורי "בעל". יחדיו יוצרים מדרשי שם אלה את שם המפקד בשתי גרסותיו: "אשבעל/אישבעל" על כל רכיביו, ורומזים שהמפקד השכיל להעלות את פקודיו בני הבליעל שנאספו אל דוד ליחידת עילית מיוחדת במינה שהטילה אימתה על כל תוקף שהתקרב לשער העיר ונתקל בלוחמים קשוחים אלה שהגנו על השער.

מחבר דברי הימים השתמש כנראה גם בנוסחים אחרים של ספר שמואל שכתבו סופרים מעתיקים שונים. ראיה לדבר מצויה בכמה היקרויות של שמות שהכילו את היסוד האלילי "בעל", ובהן מחבר דברי הימים השאיר את נוסח השם הקדום האלילי ולא החליפו ב"בשת" כמעשה המעתיק הקנאי של ספר שמואל שבנוסח המסורה. בכל זאת כאשר הגיע מחבר דברי הימים לסיפור המלכת דוד על כלל ישראל ולסיפורי הגיבורים שסבבו את דוד ואבטחו את המלכתו, היה על מחבר הספר להתמודד עם שמו האלילי של מפקד המחלקה הראשונה של הגיבורים. בנוסח המסורה של דברי הימים א יא, נקרא המפקד בשם שונה משמו הקדום וגם מזה שבנוסח המסורה של ספר שמואל. כאן ניתן לו שם ישראלי כשר לפי הפורמולה הרווחת X בן Y. השם בנוסח המסורה הוא "ישבעם בן חכמני", אולם כמה מנוסחי התרגום היווני שומרים גם בדברי הימים על הרכיב התאופורי "בעל" בשמו של מפקד המחלקה הראשונה. לכן רוב החוקרים והפרשנים המודרניים מסכימים ששם הגיבור הכיל במקורו את הרכיב התאופורי "בעל", אבל הם לא הגיעו לכלל הסכמה באשר לרכיב הראשון שלפני הרכיב התאופורי: אם הוא "איש", "אש", "יש" (בצירה), או "יש" (בחיריק). בכך דנתי למעלה וציינתי את ההפניות (השוו גם ליוור 1958, 892).

לדעת הפרשן והחוקר הגרמני וילהלם רודולף (1955, 96), לפני מחבר דברי הימים עמד השם "ישבעל". המחבר הרגיש לא נוח עם היסוד האלילי בשם זה, לפיכך

הסיר את האות האחרונה מהיסוד "בעל", היינו את האות למ"ד, והוסיף תחתיה את האות מ"ם הבאה אחריה בסדר האל"ף-בי"ת, וכך נוצר השם "ישבעם". אני מרחיק לכת יותר בהציעי כי לפני מחבר דברי הימים היה השם "אישבעל". סופר דברי הימים הבחין שמלבד יסוד "בעל", ניצבת לפניו בעיה נוספת: האות הראשונה (אל"ף) והאות האחרונה (למ"ד) יוצרות את תיבת "אל", אבי הפנתאון האלילי של עמי הסביבה. לכן הסיר המחבר את האות הראשונה והאחרונה של שם מפקד הגיבורים והוסיף את האות מ"ם כסיום השם, וכך נפטר המחבר משני האלילים הראשיים (אל ובעל) שבשם המקורי, ויצא לו שם כשר ונאה - "ישבעם".

אפנה עתה לבחון במקביל את שם אבי מפקד המצודה. על גבי הקנקן מקיאה הוא נקרא "(ב)דע", ואילו בספר דברי הימים הוא מכונה "חכמוני". בעניין שם האב מקיאה מפתיעה במיוחד העובדה שבשניים מן החשובים שבנוסחי התרגומים היווניים לדברי הימים א' יא, במקום שמו של מפקד הגיבורים "ישבעם" רשום שם אחר ושונה באופן מפתיע (ראלפס 1962, 777, הע' לפסוק 11). התרגום בנוסח הוותיקני (B) כותב כאן: $\epsilon\sigma\epsilon\beta\alpha\delta\alpha$ (משתקפת כאן גרסה: "אישבדע"). ליוור (1958, 892) סבר שחל כאן "שיבוש". אבל גם בנוסח התרגום היווני המכונה 'סינאיטיקוס קודקס' (S) הגירסה באותו טקסט דומה למדי: $\epsilon\sigma\sigma\alpha\iota\beta\alpha\delta\alpha$ (אישבדע). לדעתי, אין מנוס מההנחה ששני הנוסחים היווניים הללו השתמשו בנוסח עברי קדום. לפני המעתיק של הנוסח הקדום היה שם מפקד הגיבורים המקורי: "אשבעל בן בדע", בדמיון מפתיע לשם שנחרט על הקנקן מקיאה. אבל המעתיק הקנאי, שמכתב היד שלו העתיקו שני תרגומי השבעים הנ"ל את שם הגיבור ואביו, החליט למחוק את היסוד "בעל" מן השם ולצרף במקומו את שם האב "דע". ובצירוף האות בי"ת (קיצור מתיבת ב'ן) נוצרה התיבה "בדע"; וזהו הנוסח שעמד אחר כך לפני המתרגמים היווניים. כך נוצר בסופו של דבר השם שהופיע בתרגומים היווניים: "אישבדע". החשיבות של עדי טקסט קדומים אלה היא בתמיכתם באופן ברור בזיהוי מפקד הגיבורים מימי דוד עם שם האיש החרוט על הקנקן מקיאה. אמנם פינקה (2001, 264) קרא את הגרסה בתרגום השבעים הנ"ל "ישבדה", אבל בדיקה נרחבת שלי בתרגומי השבעים ומנהגם בשמות המכילים בסופם את היסוד יד"ע העלתה שהמתרגמים רשמו סיומת "-דע" במקרים רבים $-\delta\alpha$. אסתפק כאן בדוגמה אחת לכך: התרגום בדברי הימים א' א, לג, לשם "אבידע" הוא $A\beta\iota\delta\alpha$. כך שאין הכרח לקבל את קריאתו של פינקה.

כנגד התרגומים היוונים הנ"ל השומרים על יסוד יד"ע שבשם האב, הגירסה המוצעת בנוסח המסורה לדברי הימים לשם המפקד ואביו היא: "ישבעם בן חכמוני". לדעתי, גירסה אחרונה זו שאפה ל'טהר' לא רק את שם המפקד, אלא גם את שם אביו שהכיל את יסוד יד"ע. לפיכך יסוד זה הוחלף בשם האב בתיבה נרדפת הגזורה מלשון חכ"ם. החלפה בתיבה נרדפת בשמות ידועה במקרא, אסתפק בדוגמה אחת מפורסמת: ה' "אהב" את שלמה אך קרא לו שם הגזר מתיבה נרדפת "ידידיה" (שמואל ב יב, כד-כה). כך גם במקרה הנידון כאן, מהשם הקדום "דע" נוצר השם הנרדף "חכמוני" בנוסח המסורה של ספר דברי הימים.

סיכום ומסקנות

במחקר זה הבאתי ראיות המלמדות על זהותו של מפקד הגיבורים המקראי ישבעם בן חכמוני, ששמו שונה ונוקה מיסודותיו האליליים בידי מעתיקים קנאים, עם אשבעל בן בדע, ששמו נודע מהחרוטת ממצודת קיאפה. עתה ניתן לשחזר ולסכם מהמקרא ומהמצא הארכאולוגי את עיקרי תולדותיו. אשבעל היה מראשוני המצטרפים אל דוד בעת בריחתו מפני שאול אל אזור עדולם ומעלותיו. מצטרפים אחרים אל דוד היו בני משפחתו ושבטו, אך גם אנשים קשים וממורמרים. בדומה למה שדוד פעל בימי שאול כשהיה מפקד יחידת העילית שנקראה "משמעת", ביקש דוד להקים גרעין ליחידת עילית גם בתוך הגדוד שנאסף בעדולם. אשבעל בן דע היה המפקד שהצליח לעמוד בראש המחלקה הראשונה ולהנהיגה. אחרי תקופה מסוימת עברו דוד וגדודו למואב, ודוד קיבל על עצמו לפעול כמפקד צבא שכיר למלך מואב ולהגן על אזור מסוים מתוך מצודה מואבית ששמה לא נמסר. אשבעל ומחלקת הגיבורים צברו כאן ניסיון קרבי חשוב בביצוע פשיטות מתוך מצודה. מאוחר יותר ירדו דוד וגדודו לגת הפלשתית ומשם עברו לצקלג ופשטו על שוכני המדבר תחת מרותו של אכיש מלך גת. גם במקום זה צבר המפקד אשבעל בן דע ידע צבאי חשוב והיכרות מקרוב עם תורת הלחימה של הפלשתים. כאשר דוד הומלך בחברון כווסל של הפלשתים וכעבור זמן סבלו יישובי השפלה במערב מפשיטות גדודים פלשתים בלתי סדירים, שלח דוד את אשבעל בן דע לפקד על האזור מתוך מצודת שעריים (קיאפה). כפריי הסביבה סיפקו מזון וציוד לצבא היהודאי שנשלח להגנתם. שריד לאספקה זו הוא קנקן התבואה המנופה בכברה ששלח חקלאי אמיד מן הסביבה לאשבעל המפקד. בשלב מאוחר יותר, כאשר הוכנעו הפלשתים ויחידות צבאיות שלהם עמדו תחת פיקודו של דוד מלך ישראל, הועברו אשבעל וגיבוריו לעיר דוד ולמשמר הארמון.

לאחר מכן קיבל אשבעל (ישבעם) תפקיד נוסף לעמוד בראש עוצבה בת עשרים וארבעה אלף איש משבט יהודה לשירות ממלכתי. בתקופה מאוחרת, אולי בעת מרד אבשלום, נעזבה המצודה שברכס הצופה על עמק האלה ממגיניה, נבזזה בידי כנופיות ולא שבה עוד לגדולתה.

שחזור היסטורי זה המבוסס מצד אחד על כתובי המקרא ועדי טקסט קדומים, ומצד שני, על הממצא הארכאולוגי, משרת את שתי הדיסציפלינות כאחת, ואינו מעמידן זו כנגד זו. בזאת השיטה המודגמת במאמר זה שונה מגישתם של חוקרים רביזיוניסטים, המבקשים לראות במקרא עדויות מאוחרות שעברו במסורות בעל פה מדור לדור, ועל כן יש לפקפק בערכים ההיסטוריים שהן מציגות. לטעמי, אין לפסול עדויות קדומות מכל סוג שהוא גם אם נראה לעתים שהן סותרות זו את זו. במצבי סתירה יש לבחון את הנתונים בזהירות ובסבלנות ממושכת עד שיהיה ניתן להגיע לסתנתזה, גם אם זו בוא תבוא במאוחר. הזיהוי של אשבעל בן (ב)דע עם מפקד הגיבורים מימי דוד מלמד עד כמה יש להיזהר מלפסול את ספר שמואל כמקור היסטורי.

רשימת מקורות

אבן־שושן 1969:

אבן־שושן, א', 1969, המלון החדש, אוצר שלם של הלשון העברית הספרותית, המדעית והמדברת, ניבים ואמרות עבריים וארמיים, מנחים בינלאומיים בשלושה כרכים, ירושלים.

אולד 2011:

Auld, A.G., 2011, *I & II Samuel: A Commentary*, Louisville.

אחיטוב 1971:

אחיטוב, ש', 1971, ענה, בתוך: תדמור, ח', טור־סיני, נ"ה, ייבין, ש', ליוור, י', ליונשטם, ש"א, ליכט, י"ש ורבין, ח' (עורכים), אנציקלופדיה מקראית: אוצר הידיעות על המקרא ותקופתו, כרך ו, ירושלים, עמ' 307-308.

אחיטוב 2009:

אחיטוב, ש', 2009, הכתובת מחורבת קיאפה: הערות והארות ג', חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה ג, עמ' 130-132.

אנדרסון 1989:

Anderson, A.A., 1989, *2 Samuel*, Nashville.

אקרויד 1977:

Ackroyd, P.R., 1977, *The Second Book of Samuel*: Commentary, Cambridge.

בראון ואחרים 1968:

Brown, F., Driver, S.R. & Briggs, C.A., 1968, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford.

גליל 2010:

Galil, G., 2010, The Hebrew Inscription from Khirbet Qeiyafa/Netaim: Script, Language, Literature and History, *Ugarit-Forschungen* 41, pp. 193–242.

גליל 2013:

Galil, G., 2013, David, King of Israel, Between the Aramaeans and the Northern and Southern Sea Peoples in Light of New Epigraphic and Archaeological Data, *Ugarit-Forschungen* 44, pp. 159–174.

גרסיאל 1975:

גרסיאל, מ', 1975, *מלכות דוד: מחקרים בהיסטוריה ועיונים בהיסטוריוגרפיה*, תל אביב.

גרסיאל 1991:

Garsiel, M., 1991, *Biblical Names: A Literary Study of Midrashic Derivations and Puns*, Ramat Gan.

גרסיאל 2000:

Garsiel, M., 2000, Word Play and Puns as a Rhetorical Device in the Book of Samuel, in: Noegel, S. (editor), *Puns and Pundits: Word Play in the Hebrew Bible and Ancient Near Eastern Literature*, Bethesda, pp. 181–204.

גרסיאל 2004:

Garsiel, M., 2004, The Water Retrieval Mission of David's Three Warriors and Its Relationship to the Battle of the Valley of Refaim, in: Heltzer, M. & Malul, M. (editors), *Teshûrôt LaAvishur: Studies in the Bible and the Ancient Near East, in Hebrew and Semitic Languages - Festschrift Presented to Prof. Yitzhak Avishur on the Occasion of His 65th Birthday*, Tel Aviv-Jaffa, pp. 51–62.

גרסיאל 2008:

גרסיאל, מ', 2008, *ראשית המלוכה בישראל: עיונים בספר שמואל*, כרך ד, רעננה.

גרסיאל 2009:

Garsiel, M., 2009, The Valley of Elah Battle and the Duel of David with Goliath: Between History and Artistic Theological Historiography, in: Galil, G., Geller, M. & Millard, A. (editors), *Homeland and Exile: Biblical and Ancient Near Eastern Studies in Honour of Bustenay Oded*, Leiden, pp. 391–426.

גרסיאל 2011:

Garsiel, M., 2011, David's Elite Warriors and their Exploits in the Books of Samuel and Chronicles, *The Journal of Hebrew Scriptures* 11, Article 5.

גרסיאל 2014:

Garsiel, M., 2014, *From Earth to Heaven: A Literary Study of the Elijah Stories in the Book of Kings*, Bethesda.

גרסיאל 2015:

Garsiel, M., 2015, Who is 'Eshba'al Son of Bd'a Whose Name Incised on a Jar from Khirbet Qeiyafa?, *New Studies on Jerusalem* 21, pp. 7*–23*.

גרסיאל 2016:

גרסיאל, מ', 2016, מי הוא אשבעל בן בדע ששמו נחרט על גבי קנקן מחורבת קיאפה? בתוך: מזור, ל' (עורכת), ד"ר לאה מזור: על מקרא, הוראה וחינוך (בלוג אינטרנטי), 9.3.2016: http://mikrarevivim.blogspot.co.il/2016/03/blog-post_9.html

גרפינקל 2011א:

Garfinkel, Y., 2011, The Birth and Death of Biblical Minimalism, *Biblical Archaeology Review* 37, pp. 46–53, 78.

גרפינקל 2011ב:

Garfinkel, Y., 2011, The Davidic Kingdom in Light of the Finds at Khirbet Qeiyafa, *City of David Studies of Ancient Jerusalem* 6, pp. 14*–35*.

גרפינקל וגנור 2008:

Garfinkel, Y. & Ganor, S., 2008, Khirbet Qeiyafa: Sha'arayim, *The Journal of Hebrew Scriptures* 8, Article 22.

גרפינקל וגנור 2009:

Garfinkel, Y. & Ganor, S., 2009, *Khirbet Qeiyafa, vol. I: Excavation Report 2007–2008, The Objects*, Jerusalem.

גרפינקל וגנור 2010:

Garfinkel, Y. & Ganor, S., 2010, Khirbet Qeiyafa in Survey and in Excavations: A Response to Y. Dagan, *Tel Aviv* 37, pp. 67–78.

גרפינקל ואחרים 2012:

גרפינקל, י', גנור, ס' והיזל, מ', 2012, עקבות דוד המלך בעמק האלה: תגליות מפתיעות בארכיאולוגיה המקראית, תל אביב.

גרפינקל ואחרים 2015:

Garfinkel, Y., Golub, M.R., Misgav, H. & Ganor, S., 2015, The 'Išba'al Inscription from Khirbet Qeiyafa, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 373, pp. 217–233.

גרפינקל ואחרים 2016:

Garfinkel, Y., Kreimerman, I. & Zilberg, P., 2016, *Debating Khirbet Qeiyafa: A Fortified City in Judah from the Time of King David*, Jerusalem.

דמסקי 2012:

Demsky, A., 2012, An Iron Age IIA Alphabetic Writing Exercise from Khirbet Qeiyafa, *Israel Exploration Journal* 62, pp. 186–199.

ויליס 1982:

Willis, J.T., 1982, *First and Second Samuel*, Austin.

ורגון 2015:

ורגון, ש', 2015, בארצות המקרא: מחקרים בנבואה, בהיסטוריה ובהיסטוריוגרפיה נבואית, רמת גן.

ירדני 2009:

ירדני, ע', 2009, הכתובת מחורבת קיאפה: הערות והארות א', *חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה* ג, עמ' 124–125.

ליוור 1958:

ליוור, י', 1958, ישבעם, בתוך: טורסיני, נ"ה, ייבין, ש' ומזר, ב' (עורכים), *אנציקלופדיה מקראית: אוצר הידיעות על המקרא ותקופתו*, כרך ג, ירושלים, עמ' 892.

ליונשטאם 1950:

ליונשטאם, ש"א, 1950, אשבעל, בתוך: קאסוטו, מ"ד, גוטמן, י', טורסיני, נ"ה, ייבין, ש' ומזר, ב' (עורכים), *אנציקלופדיה מקראית, אוצר הידיעות על המקרא ותקופתו*, כרך א, ירושלים, עמ' 749–750.

מזור 2015:

מזור, ל', 2015, מי אתה, אשבעל בן בדע?: כתובת מתקופת דוד התגלתה בעמק האלה, בתוך: ד"ר לאה מזור: על מקרא, הוראה וחינוך (בלוג אינטרנטי), 17.6.2015:
http://mikrarevivim.blogspot.co.il/2015/06/blog-post_36.html.

מזור 1974:

מזור, ב', 1974, כנען וישראל: מחקרים היסטוריים, ירושלים.

מילארד 2011:

Millard, A., 2011, The Ostrakon from the Days of David Found at Khirbet Qeiyafa, *Tyndale Bulletin* 62, pp. 1–13.

מקקרט 1980:

McCarter, Jr., P.K., 1980, *I Samuel: A New Translation with Introduction, Notes and Commentary*, Garden City.

מקקרט 1984:

McCarter, Jr., P.K., 1984, *II Samuel: A New Translation with Introduction, Notes and Commentary*, New Haven & London.

מריוטיני 2015:

Mariottini, C., 2015, The Ishbaal Inscription, in: *Dr. Claude Mariottini – Professor of Old Testament* (Internet blog), 29.6.2015:
<http://claudemariottini.com/2015/06/29/the-ishbaal-inscription>.

משגב ואחרים 2009:

משגב, ח', גרפינקל, י' וגנור ס', 2009, האוסטרקון מחורבת קיאפה, *חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה*, ג, עמ' 111–123.

נאור 1954:

נאור, מ', 1954, המקרא והארץ: באור גיאוגרפי לתנ"ך, חלק שני: נביאים ראשונים, תל אביב.

פינקה 2001:

Fincke, A., 2001, *The Samuel Scroll from Qumran: 4QSam^a Restored and Compared to the Septuagint and 4QSam^c*, Leiden.

צדוק 1982:

צדוק, ר', 1982, שם, שמות עצם פרטיים בישראל: [ג] מורפולוגיה, בתוך: תדמור, ח', אחיטוב, ש', טורסיני, נ"ה, ייבין, ש', ליור, י', ליונשטם, ש"א, ליכט, י"ש ורביץ, ח' (עורכים), *אנציקלופדיה מקראית*, אוצר הידיעות על המקרא ותקופתו, כרך ח, ירושלים, עמ' 51–65.

קאלה 1967:

Kahle, P. (editor), 1967, *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, Stuttgart.

קאסוטו ואחרים 1954:

קאסוטו, מ"ד, טור-סיני, נ"ה, ייבין, ש' ומזר, ב', 1954, ב-, בתוך: קאסוטו, מ"ד, טור-סיני, נ"ה, ייבין, ש' ומזר, ב' (עורכים), *אנציקלופדיה מקראית, אוצר הידיעות על המקרא ותקופתו*, כרך ב, ירושלים, עמ' 1.

קונדר 1889:

Conder, C.R., 1889, *Tent Work in Palestine: A Record of Discovery and Adventure* (new edition), London.

קוילר ובאומגרטנר 1995:

Koehler, L. & Baumgartner, W. 1995, *Hebräisches und Aramäisches Lexikon zum Alten Testament*, Band I, Leiden.

קיטל 1905:

Kittel, R. (editor), 1905, *Biblia Hebraica*, vol. I, Lipsiae.

קלאי 1964:

קלאי, ז', 1964, מלחמותיו של שאול, בתוך: ליוור, י' (עורך), *היסטוריה צבאית של ארץ-ישראל בימי המקרא*, תל אביב, עמ' 132-145.

ראלפס 1962:

Rahlfs, A. (editor), 1962, *Septuaginta: id est Vetus Testamentum Graece Iuxta LXX Interpretes* (7th edition), Stuttgart.

רודולף 1955:

Rudolph, W., 1955, *Chronikbücher*, Tübingen.